

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

YIMKHIUNG

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-6

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworks[™] NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

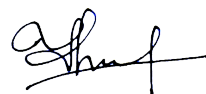
N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MIKHUHYU

Isa Yimkhiung yu chingnü mükhiahmütu atsütak ngükhukshihpü thsungkhiak Nagaland Government nü mülüjihkhi ayannü thrütkitjihto. Ha hüm ching azürüponü mürühte tüsho nihpeyu thülihte anyikhitpe khin tüsho susu thsüpepo akhezürü thülünnü thrütkitjih lah. Hüm khepe “Nagarü Jipü Yukhian” amütsan püpürü trükpo tüsho nihpe thrükshih lalim yakli mükhiah-a lushihpü thsüte thrütjih lah.

Lümlah, ha thrütkitjihkhi hote akhekhi tüsho mükhiahmütu limro ching alü thsüte lapah tüsho lünsozürüponü asühte mükhiah-a lute alapah tüsho khin thsakham jihkhi ayannü kihinnyishito lün ching amükhiah süklakte angüpü ching alüthsüpah.

Yimkhiung Literature Board hotenü hüm thrütrüpo (SCNL) Directorate of SE tüsho Resources Persons Directorate of SCERT alala kilim Yimkhiung yu chingnü thrütkitjihkhi thsungkhiak asühchoh tüsho makshe jihchoh.

(THRUNGSO YIMCHUNGER)

Chairman

Yimkhiung Literature Board

THIYANPO

	Apiakpo
1. I Pe I Rhangtung Thsungkhiak	1
6. Nagarü Salasayikhi	3
5 Shihkit Yukhian	7
2 Kionyonye	12
3 Jipüyakli Kiuthsü - I	17
7 Jipü Yakli Kiuthsü - II	22
8 Müyamachihkhi müngühmühi	26
4 Khüzü Me Thsürü (Phomrü Poto Jipüyukhian)	28
9 Nagarü nü Hingkiakkhi	31
10 Ben Mükhamütu Tsütsü	36
11 Khupasotung Tsüyihkhi (Zeliangrü Poto Jipüyukhian)	40

I PE I RHANGTUNG THSUNGKHIK

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote-

1. Thiyutsüpü kheyaknü longkite wutula akilakheang.
2. Yupüm asopo ju kütah thsüte aru ching ahoiang.
3. Thiyutsüpü atungto yumütsan ju mütsankhihang.
4. Thiyutsüpü ayannü akiokhi ju alojang.
5. Nihpe yu mütsün chingnü thiyutsüpüpo alü künsahte jakihang tüsho langkhiang.

Kam anyikhühkhiak I rhangtung ju arhükkhi ching lakhiah,
Tümü rhimorhiye thsungkhiak tüthsukkhü she müla;
Küyimki I azürü thiyih aphappü kamkhia,
Alungki limro müphünyite kam.

Tütüshe I pe akin hote anyikhüh kukte arü;
Leak thsüte lapa anyikhüh kukte arü,
Ju thsakham-a lukhi jü küyimki she,
Amütsürü atuhrü khah chingnü mütükhiak:

Tüsho jujunü I azokhiungte pelangchoh.
I mülung tokthsükhi chike ju nanjihchoh,
Tüsho athsülim nüläng mütsümte thsangyulochoh;
Kim khürü arelim apung amütsü, nyimung akhihkhüh lachoki;

Atsütakpe nyimung ju-a apung langah.
Tüsho isa khite arelim mükam yichoki,
I ju api pho khiak yapshihchoh:
I pe nü thsangyu tülang lashih-nyelah.

HA THIYUPÜMPO ANYIKHITANG:

1. Arhökkhi : Kütahnü tümüshe müthsükukhi
2. Aphappü : Rhimo thsüpü mürangkhi
3. Leak : Thsangyu te lapah mükhiakhhi
4. Atuhrü : Lümlung mülarü mihtsürü
5. Mütsümte : Amüzhonü kümte pekhi
6. Atsütakpe : Athünaknü asokhi

A. Akiokhi ju alojang:

1. Küte athrütrünü “I pe I rhangtung thsungkhiak” thiyutsüpü akhulim anyihpuh züki yo thakhiale?
2. Küte athrütrünü atuhrü khah chingnü mütükhiahpü thachole?
3. Küte athrütrü apenü api thsangyukhiale?
4. Tümüpürü atsütak “I pe I rhangtung thsungkhiak” thiyutsüpü ching thachole?

B. Isa rhangtung ching isa mühi mihtsürü khiaknü ahikhüh anyikhitchoh. Amihtsürü shenü hatürü thsangyuchonü thrütjang.

1. Athrütpü tüsho akhepü ju

2. Tüpian tüsho hingliu tüsho thürete ahorikhi yungsho thsakhamlokhi ju.

3. Shahwün rhimopü ju.

4. Yukhianpo khianpü ju.

5. Jokthülahte ahoripü ju.

6. Thiyuro thapü tüsho küyimki she akiangyu müthapü ju.

7. Püpürüpo rungü ju.

8. Müsühte lapü ju.

NAGARÜ SALASAYIKHI

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHO

Akherüpo hote-

1. Khin akhinashu thsüte anyikhitte akhepü.
2. Khin ching zahkipo yumükpo nü, atungto yushak ngükhukpü
3. Thiyumük tünkhiak nusa müyamrüpo tüsho thsangyurüpo khiak atsangachihpü.
4. Khin ching zahkhi susuthsüpe yumükpo tüshihte müthrütmichte athrütpü.
5. Salasayikhi amütsan tüsho alü lakhi anyikhitpü.
6. Püpürü kilim salasayikhi ju alü lakhi anyikhitpü tüsho isa nüshe hojuju shuhahoripü.

Müzhoachihte alapü ju-a Nagarüpo yakli atsü khülangah. Isa lomi rhu akhiahte arürüpo alalanü hoju lümkih pahle arüte lachoh. Isanü nyihpe hanrüpo müzhote tüsho akin jihte alakhiju limshu ching larüpo nü she mükhiahchoh. Tüsho thiyushakpo khiungkhamchoh. Isa kim mapante lalashe hanrü peyukpü ju-a atungto thsüte kim jihte rhokhitte lachoh. Isanü isa hanrü ki lalim amütsü hupü ju achihte lachoh. Thiyuro tharü mihtsürü Nagarüpo nü-a hanrü khah kiangkang müwulongshihchoh tüsho riangmükiamte müwulongshihchoh.

Haju-a khakhihnü jipü yakli khülang ah tüshe kihinü khiungte Isa yakli ching lachoh. Ha yakli ju-a khakhih jipürü lün ching nü arükhi khülang

ah, ju-a küyimki kiulung le kiulung tükiak mükthsüachihte tüsho thiri thsüte lakhi ju tsüharih yungarihte müyamrü thsüte alakhi khülang-ah. Kiulung le kiulung tsüharih yungarihpü thsüsho kiulung khülang nü kiulung khülang jiyukpah tüsho shepü kiurü nü jiyuk chonü, hoju kiurünü shih laksahpahle athrürü tsührüpo jiyuk pah limthsüachihte nyote mungchoh. Hanrüpo kilim shih atsüpe lang akippah tüsho yukhu she phapke poju lang atuhpah. Tüsho hanrüpo kilim shihpho tüsho rungkhimpo jih-a wulongshihpah.

Nagarü trük khürü nü a, hanrü ju puhyam ching she peyukchoh tüsho nyimunganükhühkhiakmungshihpah wulong shihchoh. Tüsho puh hanrü ju

ju kũmto te tũsho zhipto te akam te
arũkhiah. Tũsho yuriyishichoki she
khiahachihte arũkhiah.

Jipũ yũkhian ching nũ
lah, kũyimki thirirũ nũ
yanmũzũtpanũ tangpung
khũrũ yungsho kiulung
khũrũ ching mũhrũ
yam ching tsoyukchoh
tũsho shepũ yam ching
tsoyukpanũ hoju puhnũ
kũmchoh. Tũshe jipũ
lungki nũ lah thũyam ching
yancho atungrũ mũkiokhite
mũwũzah. Hoju kim ching kiokhi

kiora pahlang wũzahpah tũsho kuk,
khiangrũ yungsho kiulungrũ lũptũkhi
pepah mũhrũ mũpuhrũ kam-a
pahchoh.

hanrũ jiyukpahle mukhung-a pinkhi
chingnũ mokhiĩ-a luchoh. Ha kim
ching shepũnũ shepũ ramrihpanũ
hoju puhju apihanrũ kamchoh. Hoju
kim ju “hanrũyimkhiĩtkhi kim” te
thachoh. Kũyimki nũ hanrũ yimkhiĩ-a
lupanũ lũnnũ mũsheyiki khiungte
khiahachihte alapah. Hanangte
hanrũ jiachihkhi ju Nagarũ polung trũk
khũrũ ching lah. Hojuju-a Chakesang,
Angami tũsho Rengma harũ trũk
ching lah tũshe Isa Yimchungrũ
nũshe phũnyirũ trũkpo Chang,
Khamuniungan, Sangtam tũsho Sumi
harũpo trũkkhiak hanjiachihchoh.

Khakhih jipũrũ lũnkhiaknũ hanrũ
jiachihte arũkhi ju tũmũ atre ariangpũ
mũla tũlang han tsahachihte
alakhiah. Nagarũpo nũ puh hanrũ

Hanrũ yimkipchoki she, shih atsũlang
mokhiĩ-a kipchoh. Hanrũ phuru
ju kũyimkishe akiangkiang mũzo
jihchoh. Hoju-a lũnnũ jim yukjihte
tũsho yukhu poju akepũlang
tuhte lachoh. Trũkshih khũrũ nũ-a
rukkhũhnũ phuru khũlang ching
yimtsũhte mũyamrũ thsũchoh. Kihnyi
shito thsũthsũ she Nagarũ kioniorũ
kilim mũkiptuhtũ-a mũlachoh.

Kihnyi shito khiungte Isanũ
mũzhoachihkhi ju jipũ yakli mũpah
tũlang ahorichoh. Hoju nangte
mũzhoachihkhi ju-a thsampah
jihachihte lachoh. Thsampahpo

jihachikhi ju-a rungkhim, rungthsün, thsampah jihpü ju küyimkishe mih-a kuthran, sanglüh, nuk, thuwuh, müpahchoh.
harü nangte jihachihchoh. Isanü

THIYUJIPO:

1. Hanrü : Kiulung püpü chingnü mihtsürü isayam ching arükhi.
2. Rhimo : Kim ching rhimo thsüpe-ah.
3. Kiulung : Kiulung ching mihtsürü ahikhüh lachoh.
4. Athrürü : Athrürüponü zulu yukkhi khite akhamlah.
5. Rungkhim : Khim haju athrürünü lang phuyuchoh.

SUSUTHSÜPE

A. Akiokhi alojang:

1. Nagaland ching rhu akhiahte arürüpo nü tümü lümkitpah arücho-le?
2. Nagarüpo nü arü jipü yakli chingnü müzhoachihte alapü ju künangte yimkhithcho-le?
3. Atüso jipürü lün ching künangte hanrü peyukte alakhia-le?
4. Khakhih jipürü lünkhiak tüsho kihinü shito lünkhiak hanrü peyukkhi tümü nü puhlung kiki la le? Thiyumük mahnye thrütang?
5. Nyihpe hanrü ju künangte yimkhith-a lucho-le?
6. Nagarüpo nü puh hanrükhia künangte akin jihcho-le?
7. Kihinü shito Nagarü tsührüpo nü hantsahrüpo kilim künangte akin jihachihcho le?

B. Thiyupüm aso anyikhihkipho yihnüte thiyurün asopo thsakhamjang.

1. Hanrü
2. Rhimo
3. Kiulung
4. Athrürü
5. Rungkhim

C. Atruachihpah müthriachihte tükiak ching harü atsangachihang.

1. Han-peyukrü yakli atsüpo ju tümüpürüa?
2. Küyimki nü yam ching jaksorü khürü arüpanü, nünü küte kiptuhcho?

D. Thiyupüm harü thriphühü (antonyms) nü thrütang:

1. Atsü _____	2. Amüzho _____
3. Rukkhüh _____	4. Akiangkiang _____
5. Thiyuro _____	5. Hanrü _____

E. Nüsa kiulung ching hanrü khürü arürü nü yam ching nünü küte peyukchonü ju tünkhiak nyiukshakküh nü thrütjang.

F. Harü thrütkhítang:

I nü müyamrü thsüsopü limme mahsam ju:

- 1.
- 2.
- 3.

I nü azhihayihpü lime mahsam ju:

- 1.
- 2.
- 3.

G. Jiha-lakhi thiyurünpo ju akhinashu chingnü yukjang 1 le 8 jua nü thsung khiaknü thsüjihlah.

1	Hi! I mung Hanso-ah.
	Isanü isa hanrü kilim susunü sangwüke, ke, sangasoke chingkhikhkhap pepah tuhte lachoh.
	Isanü zhakmüzhikhi lang yungte mihmüzho she late küyimki yihnüpe lapanü jutüchoki rungachihpe-ah.
	Isa hanrü kilim kiptuhkhi lang yungte arükhiak mihmüzho late zhakmüzhikhi she lape-ah.
	Ina I yam ching hanrü peyukpükhite mürühchoh.
	Kim khürü chinga arü thsungkhiaknü jimawo she mozümofojihchoh
	Isanü thiyu atsü tüsho akinashu late zhakmüzhite lape-ah.
8	Isa Nagarünü salasayikhi khiak ina khite asühlah.

SHIHKIT YUKHIAN

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote-

1. Athrürü tüsho aliperüpo nü atsü rhimo tüsho ahuhkhi poju anyikhitpe-a tüsho arüpo nangte akhiukpü mürangte alapü.
2. Dr. D. Ao yukhian nangte amükhiah pe ah tüsho apinü arhimokhi yante alapü.
3. Jukthülahpü (Sports) yakli ju anyikhitpü.
4. Khin ha tsüte khepü tüsho anyikhitpü.
5. Hakhin ching thrüt-a lakhi ayannü anyikhitang tüsho hoju ruk rhimopü.
6. Thiyukhian haju nusa müyamrü tüsho thsangyurü tükiak rukkhühnü asukachihang tüsho hoju ruk rhimopü.
7. Nünü akünkhi tüsho lümki tükte jihkhukpü.
8. Nyihpe lümki tüsho lümlungpo müsühte ajikhukpü.

India ching shihkit yukhian ching mungzahte alakhi Dr.D. Ao ju Nagaland ching nü shihkit ahorite arükhii yukhian khülang-ah. Api-a Indian football team yo ahoripahle Olympics limperü (Captain) lakhiah tüsho India lomi zuzu kuhi ngüpah (Independence) tunglim akhuhe thsüte riphin shuhpah (flag bearer) ahoripe (Olympics) ching kam 1948, Langzü (July)khinu 25th nyi (25th July 1948) Wembley Stadium London ching wükhiah.

Talimeren Ao ju-a Changki kiulung chingnü kam 1918 Yungphu khinü 28th nyi züpekhiah. Api-a Rev. Subongwati Ningdangri Ao tüsho Moangsangla anye tsührü thürükhiak khülang polung aphüyipü tsührü-ah. Api rhangtung amüyung shihkit ahoripü ching mulung jihte larü ah tüsho ahoripe püpü poshe ahorite lakhiah. Api-a akhechoki

schools tüsho colleges ching ahorithe tüsho jukthülahpe ching akukngüte alakhiah.

Api-a shihkit ahoripü ju apuh rhimopung Impur Mission Centre ching nü tankinhkhiah. Api tüsho amüyamrüpo

ju shihkit ju khimmürhütnü kiakpahle ahorite lakhiah tümütüsho shihkit (football) tsütsü ju suhtahte müngü. Apinü shihkit mükhepü ching khite mulung jihte lalashe püpü rhimoshe mulung jhtülang alakhiah jumonü api-a arhangtung ching rhimo tüsho akhepü ching she akuk ngütülang lakhiah. Api-a Middle English School ju alala khiak nü atsüpe akhuhpe (First division) chingnü akuk ngükhiah tüsho kam 1934 ching Jorhat Christian High School ching khekhiah.

Jorhat ching nü lang api ju tükte ahorirü mihtsürü (True Sportsman) kamkhiah. Api porü/khunung (Team) nü shihkit ahorikhi ching alala ching akuk ngüte arükhiah tüsho api ju-a tsunglokhi (defence) ching alakhiah. Hoju khiak ajakte api-a Inter High School Tournament ching atsüpe (Best Sportsman Trophy) ngükhiah kuhi mülate hoju kim ching Tali apuh ju she-a pah, tüsho apuhshe-a yapping yapkiu khiak Tali ju Doctor kamshang

tüsho nyihpe mihtsürü tukthsürüpo khiahshihangte thrüt-a ngü. Apuhnü mulungkhi nangte api-a moli thümürü kampü thsungkhiak lümki hanpah thüyam yimlote alung.

Kam 1938 ching Tali-a akhuhpe pinkiu (first division) chingnü thürü akuk ngüpahle Guwahati Cotton College ching akhepü wükhiah. Hoju kim ching she apinü college mung chingnü shihkit ju ahori tülang la. Tüsho arüpo nü akuk ngütülang ahori. Apinü jukthülahpü (Athletics) ching she tsüte kam tüsho kam mahsam khiungte atsütakpe championship trophy ngükhiah. Apinü college porü lunglang ahorite lakhi ju riangmükiamkhi hote Maharana Club ching she ahorikhiah.

Apuhnü amulungkhi nangte apinü alümki ju kam 1942 ching moli thsungkhiaknü Carmichael Medical College (Khiakü Khar RG Medical College te ajikhi) Calcutta ching khepü wüchoki sho arung (scholarship) ngü khukkhiah. Apinü nahtülang moli thsungkhiak khepü kim rhokhit tüsho Mohun Bagan Club ching she shihkit ahorite alapü lümki thsü. Apinü hoju club ching kam 1943- 1951khiungte ahori tüsho apinü club limperü (captain) kam mahnye tsükhiah. Hoju kim ching api ju Indian Football Team Captain thsüpahle kam 1948 ching London ching Olympics ahoripü wükhiah. Tali ju akhuhpe thsüte riphin shuhpah Indiarü pepah Wembley Stadium ching ahoripü thsungkhiak nü awükhiah.

Apinü Indiaporü pepah shihkit ju jingkiangkang (barefooted) nü mükhete lakhi thiyukhian ju kiuto ching thaachihte lakhiah. Küyimkinü tsüng marüpanü jing kiangkang nü mükhe te alakhiah tüsho tsüng arüsho jushulang jingkhümpü khümpahle ahorite lakhiah. Jing kiangkangnü thsüthsüshe arüponü khite tsütulang ahorite lakhiah tüsho thiyushak chingshe “Jingkiangkang nü ahorirü” te thrüt-a akhiukshihte lakhiah. Arünü akhuhpe thsüte Burmese Team khiak ahorikhiah tüsho akuk ngü-a lukhiah. Mahnye kipü thsüte French team khiak ahorikhiah tüsho ju kim ching-a akhiam lim anükhüh nü tükhiak müchikhkiah, arüponü 2 tüsho khürü porünü 1 te yukpahle lakhiah. Tüsho arüponü Waller, Holland tüsho Europe po khiak she ahorite lakhiah.

Api-a kam 1950 ching MBBS khiamkhiah tüsho 1953 ching Kohima Hospital ching Medical Superintendent kamkhiah. Küyimki nü kam 1963 ching Nagaland zuzu kuhi (Statehood) ngükhianü Dr.D. Ao ju Nagarü polung akhuhpe thsüte Health Service yo Director kamto tüsho api pinkhiam makhiuk yikikhiungte 1978 kamkhiungte rhimokhiah. Dr.D. Ao a khite azhihayih tüsho thiyu thünakte atharü mihtsürü lakhiah. Api-a moli thümürü (Doctor) tüsho ahoriarapü ching mulung jihte tankih jihte larü

lakhiah. Api Kohima Hospital moliyam ching rhimochoki staff Nurse amungnü Deikim te lakhi shoruvachihpah kam 1956 ching yamkhün thsükhiah. Anye tsührü athrü mahnye tüsho aliperü mahnye te züpe pah lakhiah. Api-a züpekhi kam 80 khiung pah 1998 ching she-a pahto.

Apinü arhimokhi yante Assam ching alianglim ahoripung (outdoor Stadium) Kaliapur ching tüsho Cotton college ching thüyam alunglim nü ahoripung (Indoor Stadium) te khimsuh jih lah. North East Region thsungkhiak nü Ministry of DoNER nü Dr. D. Ao Memorial Trophy kam 2009 ching khimshuh jihkhiah. Api shekhi mung chingnü Mohun Bagan Ac nü Mohun Bagan Ratna Award ju kam 2002 ching thsakam jihkhiah. Kam 2018 ju Dr.T.Ao züpekhi kam chikhülang (Centenary) khiungkhi mung chingnü isa lomi ching postage stamp khiak amijak tokihte kam amüyung liangkhi-a lute lah. Api khiak akin jihkhi amütsan thsüte münchipo tüsho ahoriarapepo aphu aphu thsakampah lute lah tüsho North East Council (NEC) nüshe Dr.T.Ao mung chingnü Gold cup football Tournament ju North East Region ching kam 21 apukkhüp larü thsungkhiak nü Inter-State Football Tournament kam apante alapü thsakham jihto.

THIYUJIPO:

- 1.Shihkit : Ha ju mihtsürü 11 nulang ahorichoh.
- 2.Ripin : Khunung ahikhüh lakhi ching puhyo ripin chingchoh.
- 3.Moli : Küyimki tokthsüpanü moli tsühchoh.
4. Jukthulahpe : Nihpenü thsüsokhi ayannü ahoriarate azhiachihpe.
5. Khunung : Mihtsürü ahikhüh thsüpah lang khunung zochoh.

6. Jingkiangkiang : Isa jing khiak tümü she müyihte jing kiangkiang.
7. Aleanglim Ahoripe : Shihkit ju alianglimnü lang ahorichoh.

SUSUTHSÜPE:

A. Akiokhi alojang:

1. Dr.D. Ao ju shepü-a le?
2. Tümüthsükhi Dr. T.Ao ju Indian Olympic yukhian ching atungto khülang-a le?
3. Talimeren ju ahoriarape ching atsütakpe khülang-ah. Ha ching thakhi amütsan jihang
4. T.Ao rhangtung amüyung shihkit ahoripü ju küte mulung jihte alakhia.
5. Talimeren nü moli khechoki tüsho Mohun Bagan mung ching ahorichoki apikilim thsampah atsüpe jihkhi tümü jihkhea?
6. London ching Olympics ahorichoki püpürü khunungkhiaknü India rü khunung ju tümü püthsüte alakhia le?
7. Talimeren nü apuh nü amulungkhi lümki ju künangte akukngükhiale?
8. Kihnyi shito Indiarü shihkit ahorikhi yukhian ju künangte lümkhithe lachole?

B. Talimeren ju kihnyi athünungtsüng lakhüla tüsho arhang lakhüla, apikhiak shihkit ahoripü tsampah ju künangte, api rhangtung ching püthsüte ala pa. Nünü püthsüte alakhi yakli khürü kihnyi shito lalim ching lümakhiahte thrütang?

C. ☐ Ha ching thrüt-a lakhi thiyu tükte akhiukte lakhi thrütang:

- ☐ Arüpo nü shihkit ju jingkiangkiang nü mükheakhiah.
- ☐ Apinü Mohun Bagan thsungkhiak ahorikhea tüsho moli she akhia khiah.
- ☐ Tali ju London Olympics ching Indiarü yo riphin shuhrü lakhiah.
- ☐ Tali ju Jorhat ching akhekhiah.
- ☐ Api-a Kohima Hospital ching Medical Superintendent thsükhiah.
- ☐ Api-a Guwahati Cotton College ching akhekhiah.
- ☐ Tali ju Impur yo shihkit ahoripung ching ahorikhiah.
- Api-a Middle English School ching ju akhupe chingnü akuk ngükhiah.

D. Thiyuji 4 nü tankhihki shihkit yukhian thrütang. Ha ching jihkhi thiyuji akhihkhüh nü thrütang.

- (a) Tümü _____
- (b) Shepü _____
- (c) Küching _____
- (t) Küyimki _____

E. Apolim thiyurünpo jiha lakhi ju khepah akhinashu nü lungkite yukjang:

Tsütakte jukthulahkhi

Thrungkiu le Akumkhiung nü ju kthulahpe ahori nyimung alihkhi ching shihcham lu.

- o Zukliangnü Thrungkiu juangaka atan.
- o Akhikmütsan aru kikhi ju anye rukkhühnü rünte shanho.
- o Akumkhiung ju akhuhpah alihte lakhiah.
- o Akumkhiung ju Thrungkiu rungpi tuklo.

Lungkite akhinashu nü thrütjang:

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

Nünü Akumkhiung amüyamrü runglopü thsungkhiaknü atuklokhi ju alümkhi tükte thsütote lümlashi?

(Mihtsürü 5 nü khunung khülang thsüpah pinang tüsho nusa school yo jukthulahte among nyimung yakli atsü yante ahoriipü mungji mahsam thrütkhítang.)

- 1.
- 2.
- 3.

F. Jukthulahpe khürü thsakhakhítang:

Nü lüm chingnü khülangkinü jukthulahpe aso nangte yungsho nünü jukthulahpe mahnye thsürupahshe khülang thsakhakhítü kuklah.

1. Jukthulahpe mung:
2. Ahoriipü kütükhüh-a:
3. Kukrukpo:
4. Yakzanpo:

KIONYONYE

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote-

1. Ha ching thiyu asukachihkhi ju tümü yakli tüsho tümü tünkhiak thachoh nü tsüte anyikhitpü
2. Ha ching thiyu asukachihkhi ruk yante jakih shihpü/yante arhimopü
3. Haching asukachihkhi ching tümüpürü athsakhamkhi, thiyushakpo, athrütthipo tüsho shihcham lukhipoju anyikhitpü.
4. Thiyurün tüsho thiyujipo aso anyikhitpü.
5. Ha ching tokih jihte (infer) athakhi anyikhitpü.
6. Nyihpe yu ching nü thiyurün thrünkhitpü.
7. Ha ching tha-a huhkhipo ju athrütthipo tüsho mün nüshe alokhukpü.

Athsakhamkhi (setting) : Thulu thsürü wün.

Shihchamlurü (characters): Apuh, athrürü tsührü mahnye, Ape (thiyukhian thakhi lang asopah tüshe arüpo jak-a müngü).

SHIHCHAM KHÜLANG (SCENE ONE):

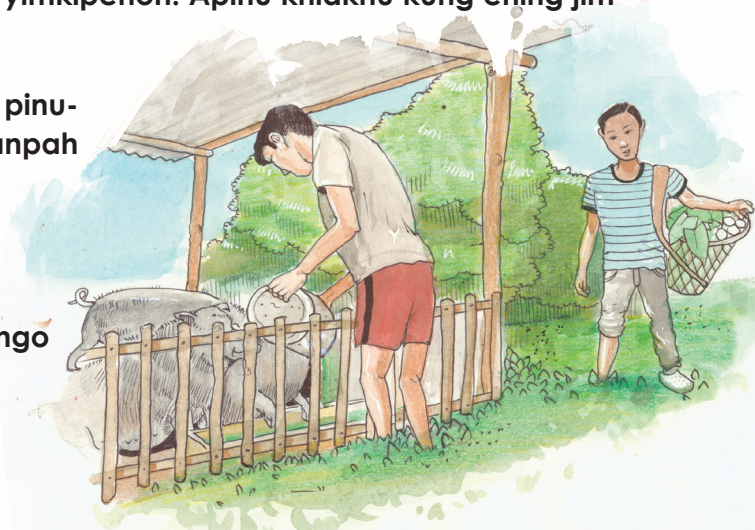
Wün tunglim, akhuhpe tangpung ching khiaknu yam.

Toku (atsührü azopü) nükhiaaknu yimkipchoh. Apinü khiaknu kung ching jim yukjihchoh.

Toshi (atsührü akhiampuh) nü pinu-wü tüsho liango tungpo hanpah alungchoh.

Toku : Toshi, nü hashu-a akhiam ah, apuhnü nü alianglah.

Toshi : I-a thululim pinu tüsho liango tungpo yimpü wükhiah. Khiaknu jimkhiungchoki thsürupah akhiungpah. Khiakjim tünju chaklah.

Apuh arü;

Apuh : Ah! Toshi, nü-a shito kiuto lim wüchoki I yo thiyupung (mobile phone) lupah wüang tüsho thsakhmloang. Thsümünyim-a pah-a lah.

Toshi : Nüyo thiyupung tümükhüh thsü-a lashi? Nü-a ayokhishihkhiashi?

Apuh : Am, Inü ayokhishihto tüsho tsünji akhiukkhiah. Tokiu nü tsünji ju yuklo a khiahto tüshe mütsü.

Toku : Haju ale thsümünyim-a lah. Aso lang thulope-ah.

Toshi : I nükhiah-a nü kü.

Apuh : Ha ching lah ha.

Toshi nü thiyupung ju khiah; apinü khimshuh tüsho tsünji ju yuklo akhiah. Tüsho thiyupung ju tsüte akhiuklo.

Toshi : Hey! Tsünji lakshilim nü yukmih-a lapah, tümü müthsü khiakü-a tsülah.

Apuh : Oh! Makshe Thrünpuh mungshia nü khiaküa I püpü aso thulopü thsungkhiaknü sho müpah. Oh, Tokiu, nü-a tsünji yukchoki tümü thsükhü kümkangete mükhiakhiale?

SHIHCHAM MAHNYE (SCENE TWO):

Apuh : Toshi, nü khihnyia khiaknu akamrü kilim wüpah khiaknu nunu yinpü lanah nü kioa khiah nahnü? Isanü khiaknu nunu khürü thuloyuk a zoanü tümütüsho atoto mahnye ju shihkhaprü kilim yin-a pahpü lümlah.

Toshi : Hi, apuh.

Toshi wü.

Toku arü.

Toku : Apuh nü-a tükte yung I lang azopü ah tüshe lünnü nünü Toshi kilang rhimo lüptükhi nyimkih jihchoh. Rhimo akhiukkhi apante, Toshi, Toshi lang.

Apuh : Hih, Hih, nüşekhiaknu nunu kiopü wüang tüsho I kilim thiyushak hanlote arang.

SHIHCHAM MAHSAM (SCENE THREE):

Wünkiunglim, khiaknu yam müngüh.

Apuh : Toshi, Tokiu nüke arülotote?

Anyechito nü : 'Am' te khiungshak khülang chingnü alo tüsho azah.

Apuh : Tale, Tokiu khiaknu-nunu thsungkhiaknü thiyushak küte? Ayinpü lashi müla?

Toku : Am, ahikhüh lah.

Apuh : Khinu kütükhüh thsü-a lale
tüsho arünü sho kütükhüh
khangchole?

Toku : Yung, Inü alekhiaknu
nunu ayinpü lanah tülang
akiokhiah.

Apuh : Toshi, nü küte. Arüponü
kütükhüh khangcho
nü mükhiannah?

Toshi : Am apuh, khiaknu nunu ju
khinu mahnye thsü-a lah
tüsho ha khinu tükiak lusho
sho chikhe 3000 khangchoh.

Tüshe arüpe khinu ching-a sho chikhe 3300 alupahte thato tümütüsho
khürükhühnü khiaknu nunu ju müthüloyikia nyimung apan yimkippe
ale, jumonü külokhüh kimshangte azopanü atün hihlote awüpah.

Apuh : Tsülah!

Toku khiakü a, nünü akhuhtang kiokhi ju mükhiahtoto? Inü, Toshi ki rhimo
nyimkih jihki ju nünü mükhiahtoto?

Toku : Am apuh.

*Khiungshak khülang ching nü apenü zhite tha (Anyihpe nü zhite athakhi ju-a
solah tah ajak-a müngü)*

Ape : Cho! Cho!.... shepünü phuru ju müthrantote azokhia le? Kihinu nü
tsühchoh!

*Toku nü akingkang khiak tamte : Aha, I phuru ah..... I nü jute azokhiah, apuh
nü ajichoki. (Api nü alihte wü.)*

Ape : Nü-a tümüthsükhi thrantam khiak müzo, Toshi nü azokhi nangte?

THIYUJIPO:

1. Thulu : Hii ahikhüh thulu chingnü yimluchoh.
2. Wün : Isa lu ching wünkhite tsüte thsüa lah.
3. Thüyam : Mihtsürüju thiyam ching lang lachoh.
4. Khiaknu : Thiyamki khiaknu akamchoh.
5. Pinu : Shahwün ching pinu yangchoh.
6. Thiyupung : Khülangnü khülang khiak thiyu asokachihpe pung.
7. Thrاندam : Kukrukpo ju thrüntam khiak zochoh.
8. Kingkang : Isa ku khiak mükji kumung lakhi kingkang.

SUSUTHSÜPE:

A. Akiokhi Alojang

1. Ha yukhian ching shihcham lurüpo ju sherü-ale?
2. Ha yukhian ju küching nü khianachih kheale?
3. Arü yamkhün nü tümü rhimo thsüte lakhiale?
4. Atsührü mahnye nü tümüpürü shihcham lukheale?
5. Apuh nü akhiampuh ki rhimo nyimkih jihkhi ju nünü kütü lümlale?
6. Apuh nü akhiampu ju lang tsüte atungto jihkhiju küte lümkhit cho? Nükütah thsüte amütsan thrütang?
7. Tokiu nü apuh ki tükte yungte athachoki apuh nü tümü alokheale?
8. Ha shihcham lukhi chingnü nünü tümüpürü anyikhit khiale?

B. Toshi tüshokhiaknu akampuh anye thiya thaachihkhi thrütang.

Toshi	Khiaknu akampuh
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

C. Lümanng tüsho alojang:

- (a) Thiyukhian ha khepahle, Isanü mührü khiak rhimo khürü nyimkih jihsho tümüangülopahte lümlale?
- (b) Tokiu ju nü müyampuh thsükhüla, nünü apiki tümüpürü tha-a huhpe-a?

D. Nüsa yo kamphulung chuti ngükhü künangte akamarapung chingnü hoshihtonü hoju tünkhiak, nü müyamrü kilim thaahuhkhi kihüm thrütjang. Wotsühpe yangzüyangtokhi rhimo ching shiwüh lungwüh küm kangkümyi rhimo ching rhimo rungkhi tünkhiak thate thrütang. Rhimo mürangkhi tünkhiak thrütang.

Thulu ching harü mungji lakhi huhte jakruk tokihjang:

- Thunu 3 tokihjang.
- Khiaknu 1 tokihjang.
- Thulu ching wotsühpe mungji 2 tokihjang.
- Sangtungkhiak aso asoa kihte tokihjang.
- Thüngühkung ching thüngüh zahte tokihjang.

E. Harü apolim lakhi ha ballon 5-ah. Achangpe mahnye jua nükhiaak yakli atsü 2 lakhi amütsan-ah. Ballon 3 jua nü yakli 3 nü kütah thsüte atsütakpe kampü amütsan-ah. Ballon akiangkiang lakhipo ching yukjang. Amütsanpo (Examples) jua 'I sühtuklah', 'I nua akiangyu müthachoh' etc.

JIPÜYAKLI KIUTHSÜ - I

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu anyikhithukte tsütakte khekhukpü.
2. Anyikhityu ching nü yihnüpü yushak yimkhithuk-a alukhukpü.
3. Thiyupüm asopo anyikhithukpü.
4. Lümkanhyu nü müyamrö tüşho thsangyurüpo pepah anyikhityu ju asukkhukpü.
5. Nagarü kiuthsü yakzan mükhiahkhukpü.
6. Kihnyishito nyihpe kiulungyo kiuthsüyakli tüşho kiuthsürü yo rhimo le külüpkürapo mükhiahkhukpü.
7. Kütah yo kiuthsü ching mulung jihpah tüşho lsa rhangtung ching junü rhimo jihkhi khiak shi jihkhukpü.

Nagaland ching kiulung thsütanchokinü, kiuthsü yakli ju lapah arükhiah. Ju hote mihkhung mihtsürüpo lalimyakli alala thsakhamte tanyukte lakhiah. Khiungerü khiak müjingjanyiki nü Nagarü ju-a Greek Republic city state-po kiphahte potonü mokhitkhi (Democratic Republic) yakli yante kiulungthsü lakhi mütsanchoh. Kiulung alala ching kiuthsü rhimo, poto rhimo tüşho mükihmüra yakli lüptükhiju kütah tüşho zuzu lakhiah. Kiulung alala ching chipi thsakhamkhampah thürithsüpü tüşho mungtsü thsüpü jushe kütah lakhiah. Kiulung ju toang, nyinyiang, alunglim rhimo yakli ching püpürü kiurünü

majakrungte nyihpe kiurü kütah lakhiah. Kiutorü thsang, nungzürü thsang puhkiurü tüşho puhmükiak ching kümkangete lakhiah.

KIUTHSÜ YAKLI MAHNYE LAKHIAH

Kiuthsü yakli ching phu mahnye lakhiah. Potonü mokhitkhi (Democratic Republic) tüşho kiulungthsüpuh (Chieftain) hanangte la-a lah. Trük khürü jua kiulungwungto ching potonü mokhitkhi (Democratic Republic) yakli yante khiang tüşho kuk apan mung chingnü mokhit-a kiuthsü rhimoshihte arükhiah. Kim khürü ching-a kiuthsülimperü polungnü lang mokhit-a kiulungyo aku thsüshihte lakhiah.

küymki tankihpa tüsho thünyo
nyopü kim, jurü alala akhukhit-a
jihte arükhiah. Kiulungthsürü
khürü nü-a poto mulungkhi
yante kiuthsülimperüpo kilim
nü pelangrungachihte
kiulung thsükhiah, juhote
kiulungthsüpuh lümki
yantulang kiulungthsükh
yakli ju mahorite lakhiah.

Anyingkhi trükpo ching ju-a
kiulungthsüpuh lakhiah tüsho
api julang kiulung yo aku-ah.
Kiulungthsüpuh yukhüm tüsho
sühmüh jushe puhrük trük lakhi yante
puhlungkikilakhiah. Kiulungthsüpuhju
jirüpürü yakli tüsho thiyih akhung
yantulang mokhitkhiah. Jirüpürü thiyih
yansho, kiulungthsüpuh müthriju api
tsürü athrürü azopü yüzahte lakhiah.
Kiulung lüptükhi ching kiuthsülimperü
tüsho atsunganahrü khunungpo
hote kiulungthsüpuh kilim lümlung
jihte arükhiah. Kiurütsürü alalanü
kiulungthsüpuh kilim julang wütre
atope jihte kiuthsü rhimo, tsüntsahhori
tüsho akin yakli yo mükhungmütan
atungtopo münchi alala apinü pete
lakhiah. Kiuthsürhimo ching aku lakhi
nangte, poto tüsho kiuthsülimperü
yo kütang akhukhit-a lupüshe api
hahmulang-ah. Kiulungthsüpuh hote
thulushe mükiak küpüching wüzahpa,

Ha yakli yante
kiulungthsükhipo jua Sangtam,
Chang, Yimkhiung tüsho
püpürü trükpo-ah. Tüsho püpürü
ju-a kiurütsürü alala thsungkhiak
kiulungthsüpuh nulang thiyukhüm
zhimpah kiulungthsükhiah. Huju
kiulungthsü yakli ahorirüpo ju-a
Konyak, Sümi, Kuki tüsho püpürü
trükpo-ah.

Tütöshe potonü mokhitkhi (Democratic) thsang, kiulungthsüpuh (Chieftainship) thsang, kiulungthsü yakli lüptükhupo phanpunglupung yihnükhi, sangmürung, kiulung kümtote chipi-aünkhi tüşo jazüjato rhimo alalaju jipüyakzan yante rhimokhiah. Phanpunglupung putungrüpo yo yakzan jushe tüşhihte thsakhampahle lakhiah. Phanpunglupungpo ju poto yo, kuk yo tüşo pümzangrü yo hanangte chamachihpah yihnüchoh.

MÜKIAK PUTUNGRÜ

Nagarü yo kiulung alala ching mükiakju mütsankhampah lachoh. Aretungpo ju-a müshuhakhinkhukpe tüşo thrüakhinkhukpe mungjipo-ayung, keto, awung tüşo lung harüponü mütsante arepahle lakhiah. Kiulung yo mükiak ju-a murung, keto, tütak tüşo khahnühpo-ah. Kiulung le kiulung tükiak aretung nyam-nyamkhi nüshe thürithsü akiukchoh

tüşo kiulungshe yan-apahchoh. Jutüalalashe, kiulung khülang kurungkhiak mührü kiurünü yakzan müzhim. Thürimungkhian kim ching rungachihpü thsungkhiak kiulung alalanü chingkihachihpah lapü mürangte lakhiah.

LALIM MÜKIHMÜRA

Nagarü kiulungpo ju-a nihpe zuzu lakhi yante, lalim-mükihmürashe suhtahte la-a lah. Phanthulu thsükhi ching khiungkerü lomi khiak mükinte zuzu lakhiah. Kiulung yo hi-i yimlukhitkhi alala jushe nyihpe kiulung ching lang shuh-a ahorikhi yante alala tsühpungyungpung te lakhiah. Shiwüh akamkhi, shihjimkhi tüşo thüngühchokhi yaklipo lalashe phanthulu thsükhiyu atungtope-ah. Shothsümolo yakli ching shotün thsüte zulu tüşo yinchi kokrukponü müthriachihte lakhiah. Thümi tüşo yinchi julang kiulung ching müngükhi hote püpülimnü thüloa yihnüte lakhiah.

Junangte zholüm mülakhi yante, Nagarüpo jua khiungkelimrü khiak khite müjingjange arüto. Jukhiak ajakte, arünü jingku luachihte lakhi nü khiungkerü lomi khiak khite müthüninachihte arüa lah. Junangte, shihlung thsüa lakhi hote British kiuthsü arükhiungte yakli ju pütsütakte lapah jushu nü lang, arochihte arü kiuthsü pukkhüp kiamkiamte peyuk-a pahkhiah.

THIYUJIPO:

1. Müjingjang : Müthünyin, Müshoruvachihte lakhi
2. Nungzürü : Kiu nyinyirü
3. Thsühpungyungpung : Mütsühkham, müyungkhamkhi
4. Zholüm : Küpkhuk , thsümütsü

SUSU THSÜPÜ:

A. Akiokhipo ha alojang:

1. Nagarü kiulungpo ching kiuthsü sühmüh tüsho zuzu lakhiju nünü küte mükhiahcho?
2. Nagaland ching jipü yakli yo kiuthsü mahnye lakhi ju laknakjang?
3. Nagarü jipü yakli yo kiuthsü ching kiuthsülimperüpo rhimo hahmülang tüsho külüpküra tümüpürü lakhia?
4. Potonü mokhiłkhi (Democratic) tüsho kiulungthsüpuh (Chieftain) yakli yante kiuthsükhı trükshihpo mung anük-nük thrütang.
5. Kiulung le kiulung tükiak aretungju kürük kümkangte lakhia?
6. Tümü thsükhı Nagarü lalim müzholümte lakhia?
7. Aünkım ching Nagarü kiulungpo ching kiulungthsüpuh rhimopo ju tümüpürü lakhia?
8. Khıhnyishıto nüsa kiulung ching kiuthsü-pinkıu (Council) hote rhımokhi mungji mahnye thrütkhıtang.
9. Kiulung ching kiuthsü-pinkıu hote ke jıhzüjihto, limtopo, jinglimro tüsho müsühmüra harüpo kümkangte lah. Mürangpükhüh nüju kiuto ching lakhıla, jurü alalaju sorkar department-po hotünü akhihpah. Jurü alala kümkangshıhpü thsungkhiaknü kiutopo ching kiuthsü-pinkıu (Council) mülakhi ju nünü tümütsükhınüah te lümcho?

B. Harü thıyurün polung kürü Tüktüa tüsho kürü Mütük nü thrütyukjang:

1. Nagarüpo hote potonü mokhiłkhi (Democratic Republic) yakli kiuthsüju Greekrü khiaknü khiakhı-a lukhıah._____
2. Nagarü shekiurü nüşhe mührü kiurü kurungkhiak yakzan müzhımte lakhıah._____
3. Kiulungthsüpuh hote phanthulu rhimo tankıhpü nyımung tüsho kimjukhipkhıt-a jihte lakhıak. _____
4. Kiulung yo mükiak ju apümnü kiulungthsüpuh tüsho api lung kiuthsü limperüponü lang mükühkhı-ah. _____
5. Zülü tüsho yınchi kukrukpoju kim khürü ching-a shotün thsüte yıhnüte lakhıah._____
6. Kiulung khülangnü hi-i tüsho akamkhi shıwühpo ju phünyirü kiurü kilim yınjihte lakhıah. _____
7. Nagarü kiulung apan ching nyıhpe kiurü yo chipipo thsakham-khampah lakhıah._____

8. Nagarü kiulung lüptükhi ching kiulungthsüpuh nü lang kiumihtsürüpo kurungkhiak yakzan zhimte lakhiah. _____

C. Khishak A lekhishak P anye ching thiyupo ju ayeshang.

a) Kiulung alalanü thsakhamkhi	1) kütah mükimüra suhtahkhi.
b) Kiulungthsüpuh sühmüh	2) thulu thsüpu tankihkhi yungsho thünyo nyopü thsüchoki.
c) Alo chamkhi ju	3) kiulung hopah püpu limnü hante arükhi-ah.
f) Kiulung mükiaak ching jua	4) murung, keto, thulu thsükhi tüsho awokhi mütümpo.
e) Nagarü kiulung kütah thsüte Sühmüh ahorikhi ju	5) nyihpe kumükih/akümkangkhi.
f) Thimi le yinchi julang	6) kiurü yo mükiaak, kuk yo mükiaak tüsho pümzangrü yo mükiaak.
g) Kiulungthsüpuhnü mükiaak khah wüzahpe akhukhit jihkhi	7) trük ayannü puhlungkiki lachoh

D. Anyikhityu chingnü isanü kiulung ching mihtsürü alalanü kukruklungtung lüptükhi alungki ching zopü yakzan lakhi anyikhitto. Akhepung ching she junangte yakzanpo yanpe-ah. Nüsanü kheshak ching yakzan 4 yanpü thsüte atsangachihang.

Isa yo kheshak ya
Isa kheshak ching Isanü:

- ☐ _____
- ☐ _____
- ☐ _____
- ☐ _____

E. Thsajuhlokhi: Alopung thsungkhiaknü kiulungrü mahnye ju atsangachihte lahte lümang. Arükhiangrü kilim wüpah nyihpe nyihpekhiangrü arung lupah kiulungzorü yungsho kiulungthsüpuh kilim mahkhapshihpü wüpah. Harü thiyurhimo thsajuhlopü thsüte khürü mokhitang:

1. Kiulungthsüpuh
2. Kuk/khiang ching khürü
3. Kiulungzorü

JIPÜ YAKLI KIUTHSÜ -II

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHPO:

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu anyikhithukte tsütakte khekhukpü.
2. Anyikhityu ching nü yihnüpü yushak yimkhithuk-a alokhukpü.
3. Thiyupüm asopo anyikhithukpü
4. Lümkanhyu nü müyamrö tüşho thsangyurüpo pepah anyikhityu ju asukkhukpü.
5. Nagarü kiuthsü yakzan mükhiahkhukpü.
6. Kütah yo kiuthsü ching mülung jihpah tüşho lsa rhangtung ching junü rhimo jihkhikhiak shi jihkhukpü.
7. Nagarü yo kuk lekhiang yakli tüşho junü Nagarü poto rhangtung lalim ching atungto rhimokhikhiak ayekkhukpü.
8. Indiarü Constitution yo Article 371 (A) pukkhüp nü Nagarü jipü yakli yakzanpo akhua zojikhhi anyikhithukpü.

Nagarü poto ju-a khunung ahihkhüh ching chamthünakpah lah. Kukrü, khiangrü, thülünrö tüşho kiurü hanangte champahle lah. Harü khunung aphuaphupo ju-a tungjing kiphahte yakzan yukhüm rhimo ching kiuthsülimperüpo kilim rungte nyihpe kiurüthsührüpo kümkangete tüşho tanyukte lachoh. Hahmülang lurungachihte rhimokhi nü kukzamtülang kiulung thsüte lakhiah.

POTO ARIHAKE:

Nagarü poto yakli ju ahihpe athrürü yo arihako lakhiah tüşho khinyi khiung tüşhe juruk lah. Tsührü tsührü lün khiankhishe athrürü tsührülönnü lang khianmülothe lachoh. Poto yungsho yampuk ching thsüthsüshe

athrürü nü lang atope shihcham lute arü-a lah. Yampuk tüşho kuk tükiak ching thsüthsüshe atungto lümkhilulungnü yamrüplurüp alala athrürünü lang lute arükhiah. Akhinashu tüşho lalim yakli ching athrürü khilim alü akhu-a lalashe ayampuk tüşho müpuhmuwührü kümkangete jushe api hahmülang-ah. Yampuk alala ju kuk yo khunung atotolung chingkihpah lachoh tüşho ju hote rungachihkhi, thiyuro tüşho mihyuananyiachihkhi ju mütsanshihchoh.

KUK TÜSHO KHIANG:

Mihpüm apan nü kuk tüşho jipürü aying arükhi ju phümütsanpah lachoh. Kuk yakli lakhi hote kiuthsü

tüşo poto shihcham ching atungto rhimochoh. Yampuk ahihto nü kuk tankihchoh түшо kuk ahihküh nükhianг kamshihchoh. Kim khürü ching-a kuk түкhi ju kiulung ahihkhüh chingshe pute wükhi lachoh. Ahihpe ching kiuthsülimperü lung ju-a khang yungsho kuk apan ching nü moyukpah rhimoshihchoh. Ju hote kuk alala ching yo pirikhamte thsungthsürüpo moyukpah kiuthsü rhimoshihte lachoh.

KUK AZOTHSÜRÜ AKHUALO:

Kuk alala ching azotsü yakli arihako lachoh түшо mihpüm-apan nü Kuk ching azopükhiak sühmüh jihpah lachoh. Kuk apan ching azopü nü alala kurungkhiak limthochoh. Mihpüm apan nü phanthulu thsükh, yamkhün thsükh, mihshekhi түшо nyam-nyamshishikhi alala ching puhyo-puhyo hahmülang mükhiahte rhimochoh. Kuk mihtsürü polung nü khürükhüh thsümütsü ngүpah yungsho yakzan khiak liakshichoki she kuk yo mihtsürüpo nü mahthsah jihte yungsho khümkhitchihte lachoh. Jumönü kiulung ching kuk apan nü yakzan thsakhamte nyihpe kukrüpo ju күmkangte lachoh.

JIRÜPÜRÜ YAKZAN YUKHÜM:

Kiulung apan nü nyihpe tangpung yo rhangtung lalim yakli lүptүkhi ching jirүpүрү yakzanpo ju ahorite lachoh. Jirүpүрү yakzan yukhүmpo ju mükүpte ahorite lakhiah. Ju khiak

trete түшо akinjihte lakhiah. She nü jukhiak liakshipa nü, apikhiak thsümüchichoh. Mütömükim liakshi khi ching zhetе lakhiah түшо sho mükhiat-a mülakhi hote shiwühlim nü lang mahtün ju shakte arүkhiah. Kim khürü ching-akhitote liakshisho kiulung ching nүshe yankhit-a pahte lakhiah. Jirүpүрү yakzan ju achang sühmüh түшо ju nü lang nahte mahju khapte arүkhiah. Tütүshe kiuthsү-pinkiu pinpah anyi-akoa khiahshu nü lang khikzhakchoh. Haju jipүрү yakzan ju khinyi khiungte Nagaland ching ahorite lah түшо India sorkar yo mahkhapmungkhap yakli lung түsahpah shuh-a ahorichoh.

Khihnyishito lün ching thsүthsүshe kiulungpo ching, huju kiphahte күtah nü akhukhit-a kiuthsүkhi (Local Self Goverment) ju lah. Kiulungthsürü yungsho kiuthsү pinkiupеpuhte ajikhi kiulung yo aku hote kiulung thsungthsүchoh түшо kiuthsү rhimörüpo hote api kilim arung jihte rhimochoh. Kiulungthsürü түшо kiuthsү pinkiupеpuh nü aku thsүkhi khunung hote kiulungthsү yakzan zhimchoh. Kүtah nü akhukhit-a kiuthsүpү (Local Self Government) alim ju-a Indiarü Constitution yo Article 371(A) ching nü Nagarүpo khilim jirүpүрү yakzan түшо yakliakopo zuzu mülүjihkhi-ah.

THIYUJIPO:

1. Khianmulo : Tha-akhin, thiyukhian tha-akhinkhi
2. Mupuhmuwührü : Mührü khiak mupuhkhi
3. Mütömükim : Amüto, anyinyi
4. Yamrüplurüp : Kukruk tüsho phanpunglupungpo

SUSU THSÜPÜ:

A. Akiokhipo ha alojang:

1. Khunung apu apu ching Nagarü poto chamthünak-a lakhi ju thrütthitjang.
2. Tümü thsükhü Nagarü poto ching lakhi khunung tüsho arihako apu apu poju kiuthsü thsungkhiak nü tungjing po-ah te jicho?
3. Nagarü poto ching athrürü arihako yo yakli lakhi ju nünü küte thakhukla?
4. Nagarü kiulungpo ching kiumihtsürüpo tükiak künangte alala arihkhuh nü thsungthsürüpo mokhitcho?
5. Kuk khülang ching lakhi mihpüm apan nü, khülang-nü-khülang khiak künangte thiyuro huhachihcho?
6. Nagarü jirüpürü yakzan tünkhiak thiyu atümkhüh nü thanakjang?
7. Aün kim ching jipü yakli yo kiuthsü ake-a khiahchoki kihinnyishito kiutsü yakli müthrikhi lanah?
8. Nüsa kuk tükiak khakhih nangte thiyuro yakli ju khinyi khiungte ahorichonah, tashi kim hokhi yante tümükhüh amüthrikhi la?

B. Akhiukte alokhikhiak athsokihang (✓):

- i. Athrürü yo khunung yakli ching.....
 - (a) Mihzorünü shihcham atope luchoh.
 - (b) Athrürünü shihcham atope lucho.
 - (c) Kiuthsü-pinkiu hote shihcham atope luchoh.
- ii. Indiarü constitution yo Article 371 (A) hote ha thsungkhiak kümkanj jihchoh.
 - (a) Kiulung apan ching kuk tüshokhiang arihako.
 - (b) Kiuthsü-pinkiu hote liakshirüpo khiak zhewupü.
 - (c) Nagaland ching lakhi jirüpürü yakzan tüsho kütah tsüte akhukhitkhi kiuthsü.
- iii. Nagarü kiuthsü yakliju küpü kiphah la....
 - (a) Kiuthsü rhimo ching hahmülang lurungachihkhi.
 - (b) Kuk ching khülang-nü-khülang khiak thiyuro lakhi.
 - (c) Achangpe sühmüh nü yakzan zhimkhi.
- iv. Kihinnyishito kiulung yo aku yungsho limperükhikhiak kürük jicho.
 - (a) Kiulungthsürü yungsho kiuthsü pinkiupupuh
 - (b) Amükiampuh
 - (c) Topashi.

C. Arhimokhitpü:

- (a) Nüsa kuk polung shepü azopü a? Nüke tükiak achingkihkhü ju küte-a?
(b) Kuk lung lakhi yihnüpe tümüpürü lanü thiyurünkhüh nü thrütjang.

D. Ha apolim ha thiyukhian khülang-ah. Tüshe akhik müthsü. Nü kilim atannü athrüt jihkhi thiyukhian yo thripthrip ju khe-akhiahpah amümikhipo ching ju yukjihte thiyukhian ju akhik thsüjang.

Mung _____
Mütsannyi _____

Kim khülang ching kiulung khülang among _____ lakhiah. Ju ching mihtsürüpo thsungkhiaknü yakzan tümü she thsakham-a mülakhiah.
Mihtsürüponü nyihpe künkhi rhimote lakhiah jumonü _____

_____.
Nyimung khülang, küyimki _____
_____ kiulungrüpo hote arü tükiak ching rukachihpü tankih. Arünü yakli ching _____ lapü thsüte yakzan khürü thsakhampe-ah tükhi lümkhitto. _____
_____ hotekhiaküa arü alalakhite asüh. Alalanü kiulung ching tüshihte lapü thsungkhiaknü yakzan thsakhampah lape-ah tükhi mükhiahto.

E. Nüsa khiang ching lachoki yante lape yakzan mungji 3 thrütkhitang. Nünü tüshihte mümükhiahsho pepuhrü yungsho kumungrüpo khiak kioang. Nüsa ksheshak ching müthriachihte thaachihang.

MÜYAMRÜ THSÜKHI MÜNGÜHMÜHI

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote-

1. Shak-arih lungkite tüsho thakhitkhukte mulungyu khekhukpü.
2. Mulungyu tüsho ju ching yo atungto tünkhia mükhiahhukpü.
3. Mulungyu yo thiyümükeang mükhiahhukpü.
4. Porümüyamrü tüsho thsangyurü pepah mulungyuju atsangashukhuhpü.
5. Thiyupüm tüsho thiyutümkuhpö aso anyikhitte thiyutha ching yihnükhukpü.
6. Thiyuro müyamrü yo atsakam yaklipo mütsankhukpü.
7. Chingkihachihkhi yaklipo khiak nü mulungyu thrütrü ju nü tümü thachoh nü huju asukkhukpü.

Müyamrü thsükhü ju atün mülakhi müngühmühi ah

Juju-a müthülokhi yungsho müyinkhuk.

Tüshe atünamo ju-a

Shoto yinchi nü athrünkhi müzüng khiak nü she atope.

Tümüte shoto yinchi ju arüng ah tüsho rhangtung müla,

Api nü müngü tüsho müsokhuk,

Tüsho thsümütsü kim ching

Tüzhorungpü api khiak sühmüh müla.

Api khiak asopü nükhün müla,

Anyikhitpü lümlung müla.

Apinü nü thsungkhiak riangkampü hantarü müjihkhuk

Yungsho arung mihkhah müjihkhuk.

Jumonü küyimki nünü Thrünpuh khiak thsambah khiangpanü,

Apinü mühahsho makshe jhang

Shotolungpo, sünsopo yungsho lakhitpo yungtünü,

Atsütsü thiyuro müyamrüpo yo amüzho tünkhia.

THIYUJIPO:

1. Tüzhorung : Mulung tukthsürungkhi
2. Müngühmühi : Akiang nü tümükhüh ngükhi
3. Müzüng : Alo achangkhi, awung

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhipo ha alojang:

1. Mulungyu yo thiyumükeangju tümü-a?
2. Mulungyu ching athrütrü hote shoto kukruk mejakpo tümüpürü yihnükhia?
3. Mihtsürü khiak atsakam lakhipo shoto yinchi yo müzüng khiak tümüpürü mülakhia?
4. Mulungyu ching lakhi yante müyamrü khiak atsakampo tümüpürü lakhia?
5. Athrütrü hote Thrünpuh khiak nünü kütürü müngühmühi khiangshihnyela yungsho tümü thsungkhiak Thrünpuh kilim makshe jih shihne la?
6. Mulungyu 'Müyamrü thsükhü müngühmühi' ching nü athrütrü hote tümü thapü mürangcho?

B. Alomishih tsakamkhi yungsho lakhit kukruk hote müyamrü thsükhü yo atünamo lakhi khiak ake-a kiahang:

Lakhit kukrukpo

- 1.
- 2.
- 3.

Müyamrü thsükhü

- 1.
- 2.
- 3.

KHÜZÜ ME THSÜRÜ

(Phomrü Poto Jipüyukhian)

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAHKIHKHIPO

Akherüpo hote-

1. Khin ching tüşihnte anyikhitte akhepü
2. Athrütthi ching khelote atungto müthsanshihkhi yimkhitpü.
3. Yumükju nangrū müyamrū tüşho thsangyurūpo khiak atsangachihkhukpü.
4. Khin ching susu thsüpü lakhi ju akhiuhte thrütthukpü.
5. Puh yukhian mükhiahpü tüşho liangkhikhukpü.
6. Puh yukhian tüşho jipüyukhianpo ju mürühte jakihkhukpü
7. Atannü lakhi tüşho tünjikhipo tükiak püthsükhü mükheakhukpü.
8. Lümkhü tüşho rükri mütsante thakhukpü.

Khakhit Nagaland anyiakhiuklim lakhi tangpung ching kiulung nyinyi khüzüme thsürü amungnü KHA-AH te lakhiah. Api me khüzü ju anyimung phülungshe tümü mütrete kiulung ching tsahte lakhiah.

Kiulungrüponü she mükhiahto khüzü ju KHA-AH me thsükhinü me mihtsürüpo she mütrechoh.

Khüzü tüşho mihtsürü tükiak ha me chingkihachihkhi ju amüyinsahpe. Küyimki khüzü me nü mutümshih nguhsaha tsühpanü mihtsürü tsütsü jushe mükhumte lachoh. Khüzünü tsühkhi junü pukthsüchoh tüşho püpürü mihtsürü nangte khümte mükamchoh. Junangte anyimung KHA-AH ju apuk thsüpah nyimung

amüyung yapte lachoh tüşho arelim lang khüzü me asürü mütüm ching tsahkhi nangte tsahte lachoh.

Müzhukim ching tsüng arüchoki anyimung KHA-AH ju mokinki pinpah mo thüwüpte lalashe ajankhi ju ngüte lakhiah. Khüzü me mutüm ching sangtung pukkhup tsaksahte lakhinü KHA-AH atsütsünü ajante lachoh. Junangte küyimki khüzü tukthsüpanü KHA-AH jushe tukthsüchoh tüşho küyimki khüzü ngupanü jushu lang apishe ngüte lakhiah.

Atsak kim khülang ching KHA-AH ju tümüshe mütsüte ajing tsülim mü ato kihkhi mükhiahto. Jukim ching khüzü meju shihjimrū püpürünü yuri jihkhi mütsanto. KHA-AH junangte

lakhiah. Alümkhî nangte amukhipo tunglim kiulung ching khüzü tsahte lakhi ngüloto.

KHA-AH rhangtung khüzü me shihjimrû püpürünü mülaksahchoki khiungte kim ahang lato.

Ha chingnû mihtsürü tûsho khüzü tûkiak me khülang lakhi ju akhiam tsûto, tûshe ha kiphakhî mihtsürü

lang khüzü me arünü ngukhi tûsho shewührü me khülang lakhi nangte thsünüte lakhia. KHA-AH kiulungpo ching thate lachoh tûsho nü amüyamrûpoki küyimki müju khiakü khiungte alakhi mütsankhi angupanü kiulungrûpo nü api me ching kinte lah. khüzü ahorikhi ju angûpah tûkhi thate

THIYUJIPO:

1. Me : Mihtsürü menu khüzü nangte kamkhi.
2. Müzhukim : Mütukzhakte tsüng arütülang lakhi nyimungpo.
3. Mokin : Thiyam ching mo thsüpa pinkhi.
4. Amunyimungpo : Nyimung thünye tûkiak nyimungpo.

SUSUTHSÜPÜ

A. Akiokhi ju alojang:

1. KHA-AHju shea le?
2. Tümüthsükhi khüzünü mihtsürü mütrelé?
3. KHA-AHju tümü shiwüh me thsürüle?
4. Khüzü tûsho KHA-AH tûkiak chingkihachih jihkhi thanakjang?
5. KHA-AH külokhüh lakhia? Kûte she khia?
6. Küyimki khüzü menü nguhsaha thsühpanü KHA-AH ju kûte kamchole?

B. Amülakhi ching mishihang:

1. Kiulungrüponü khüzü ju _____ me-ah.
2. Khüzü tüsho _____ ha chingkihachihkhiju _____ -ah.
3. Tsün arü nyimung KHA-AH ju mo thühüpte lalashe _____ khi ngüte lakhiah.
4. Atsakkim yapsu khülang ching KHA-AH _____ atokhü tümüshe müthsüte ajing tsülim kihkhi ngüto.

C. Alungki lakhi thiyu apan mokhitang:

1. KHA-AH kü ching lachoh.
 - a. Mutüm ching.
 - b. Kiuto ching
 - c. Kiulung nyinyi pungching ching.
 - d. Nagaland Kiu hing ching.
2. Khüzü me jihachihkhi tükiak ju
 - a. KHA-AH tüsho kiulungrü
 - b. KHA-AH tüsho khüzü
 - c. Khüzü tüsho mutüm ching püpü shiwühpo.
 - d. Khüzü tüsho kiulungrüpo
3. KHA-AH jutülang tukthsüte lakhi ju?
 - a. Kiulungrüponü moli yamlim pepah wü.
 - b. Khüzü me mü ju arünnü ngute arü.
 - c. Khüzü menü rhoa khiahto.
 - d. Api shepü kim lakhiah.
4. KHA-AH ju api khüzü me lakhikhiungte kim ashangkhüh _____
 - a. Khite shinto.
 - b. Khite sühmühmülate tüsho yuhyuh.
 - c. Ju hote shihjimrüponü laksanahto.
 - d. Kiulung chingnü mülate pahto.

D. Atrurü lung pinpah nü ju kiulung khülang ching lachoh te lü mang tüsho nusa lung khüzü khülang lachoh tükhülaa küte alümpañü ju tünkhia knü asukachihang.

E Arhimope:

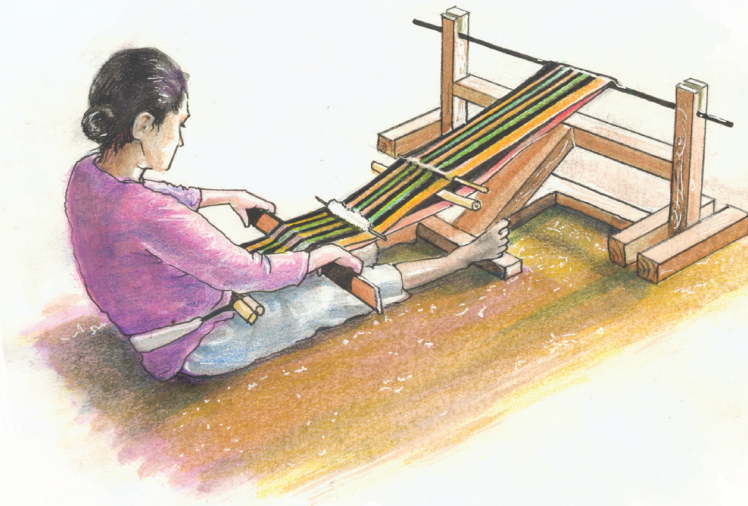
Nagaland ching ha kiphahkhi mihtsürünü kamkhi shiwüh me yukhian ahokhi ching thaachihte lakhia. Ha kiphahkhi yukhian nusa azorükhiahnü yimkhitang tüsho thrütang.

NAGARÜ NÜ HINGKIAKKHI

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAKIHPO

Akherüpo hote-

1. Khin ching lakhi nangte tsüte tüsho anyikhitte khekhukpü.
2. Khin ching atungto mükhihpü lakhiju yimkhitkhukang tüsho alopü yimang.
3. Thiyupüm aso mükhihang.
4. Nangrümüyamrü tüsho thsangyurükiak yumük atsangachihang.
5. Kütaknü kiakkhitkhi tüsho perünü rhimokhitkhi ju liangkhiang.
6. Nagarünü kiaklahte lakhiju mülungte jakihang tüsho rükri tüsho zhaknapungto ju yimmukhungang.
7. Kiaklahpepo puhthsüthsü lakhi mungju anyikhitang.
8. Nihpe yu chingnü thakhukte thrütang.

puhthsüthsü lakhi amijak
ching ayakpo yukkhi
püthsükhü mütsanchoh.
Akiakkhitkhi kim ahang
chingnü shuha ahorite
arüchoh. Trükshihponü
kiaklahkhi ju perüpo
thsungkhiak püthsüte rhimo
mülüjiha lah. Aliperü anünü
kim chingnükhim nyinyipo
kiakshihpü tankihte lachoh.
Hingkiaklakhi ju perüpo
shomukhongpah yukhian

Nagarüpo ju nyihpe langrü khiante, khün thsüte tangkhünnü she
kiaklahpah amijak akhamte yihnükhi hing kiakte mungchoh.
hote puhmütsan thsüte lachoh.

Nagarü trük apante khim, rungkhim Trükshihpo nü hingliupo ju
rungthsün, rih jipü rungthsün jipüsangpün, khimphu, tiutiusang,
jipükhim nangte lakhinü, trükpo ajangsang, sangküppo khiaknü

khuka lupakhim, rungthsün rhih jipükhimmih lung rhiho kiakkhitte arüto. Hatürü kim khülang hote arükhi nangte isanü khiachtsüpe khimmihlungmihpo yukte lakhi phangphuk, hungchingpe, khiukiu nangte Nagarüponü lünso ayannü kiakkhitpah yukte lakhi ngüchoh.

Nagarü alala nü kiaklahpe rükri ju rukkhüh lang kiakte lachoh. Nagarü alalanü zhaknakpungtoju sang yungsho hühponü thsüpa kiaklahte arüchoh. Zhaknakpungto ju aphuaphu lah tüsho alala ju kiaklah choki alungki ching shuha ahoricho. Alala Nagarüponü hingkutong sangnü thsüpa kiakte lachoh. Jakruk apolim jihpah lakhi junü Nagarünü kiaklahte lakhi ching hingkiakpe mütsanmükhite anyikhitpah.

Hingkiakkhi ju hingputung khiah jinglimsang tüsho azhipkhisang mahnyechito trüplim hingkihte tsülimpiang kamshihpah khimju

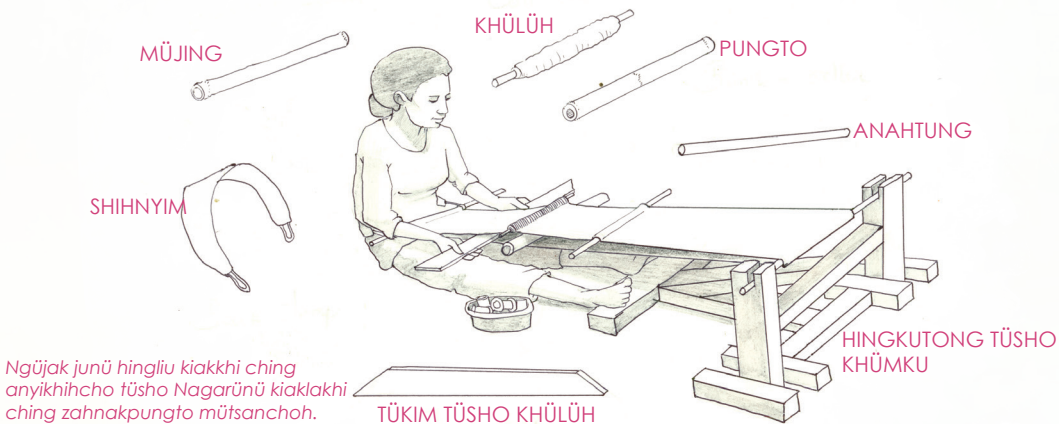
rünchoh. Küyimki nünü hingkiakpanü hingputung apolim akulim tang mahnye trip tükiak hing rünkihchoh.

APOLIMSANG: Harüju arihte lakhi sang akiakchoki pinkhi lokhüh ching zochoh. Khülang amünkhiamju hatürü khülang sang khiak sangkihshihchoh. Ha sang mahnye tükiaknü hingrünkhi mayukhishihte mükhüpte pungchoh.

AKULIMSANG: Hajushe trüpkhülim apolimnü alishihkhisang akiakchoki jingchunglim trip lachoh. Ju chingnü tripkhühlim thojihchoh.

TÜKIM: Tükim ju apfu mahnye lachoh. Khülangju ato müpiakto sangnü yungsho hühnü thsüchoh. Püpüju anyikhüh thsüpmüpiakpa yihnüchoh. Arüchitonü apolimpiang alühte kiakkhi ching ahorichoh tüsho hingrünkhi tükiak yüzahshihpah hing tüngtüngte alühte kiakchoh.

KHÜMKU: Haju hingputung sangkhiak

yukchoh. Khim kiakchoki khümüku ju müngülim pholianga zopah ju khiak hing rünkihchoh.

ZHAHNAK: Haju sang yungsho huhnü thsüpahle hing rünkhi mükhüpte pungshihchoh. Ha hingkhi atungto jukhim kiakchoki hing müthsümünyimshihte puhthsüthsü lashihchoh.

KHÜLÜH: Khülühkhiakju hing hingkihpah junü phote kiakchoh.

PUNGTO: Haju pungtoju anah tüsho zaknak tükiak zochoh tüsho anahle pungto aniju mütreachihte lote kiakchoh.

SHIHNYIM: Shihnyimju müjingkhiak mürhekihpah shihnyimpungpung khiaknü pungpah kiakchoh. Shihnyim ju thüre nü kiakchoh tüsho shihküp nüshe thsüchoh.

TSANGKIM: Ha tsangkimju sangnü thsüchoh tüsho tükim khiaknü nunute thsüpahle akiakkhilim junü atsangchoh.

Khihnyisheto kholonü kim akhihkhüh khiaknü khim ahikhüh kiakkhi ju lah, tüshe Nagarü tükiak kahnü kiakkhitkhi jushe khiakü khiungte

amo atün ahikhüh lachoh. Tümütüsho kim, athsüsokhi tüsho mürangte rhimokhi ching mürühte künthe lachoh. Khihnyisheto hingpo atsütakpe lang akhiuhte wükhi ayannü atsütakpe lang kiakkhitlote lang lachoh. Isanü rungthsün tüsho khim aphuyupe ashimshim hingliuponü mürühte kiakkhitkhiju ngüte lachoh.

Akiakkhitkhi ju khite yimte lang lachoh, tüsho Nagarüpo ahikhünü khihnyishito mükiaksorü arün arünnü hihte kamchoh. Khiaküa azorüpo lünkhiak mükhiakhi lang thsüpa mürhimosokhi lang hihchoh. Hing kiaklahkhiju anünürüponü tankihlope-ah. Hingkutong atolupalekhimnyinyi kiakpüju müthsüte lapah. Khim kiakpeju alomi mihtsürüponü aphu ahikhüh chingnü kiakchoh, khürünü hingkutong akhün phitashongpah ju chingnü kiaklahchoh yungsho sangtüpiak lupahle ju khiaknü she kiakte lachoh.

Nahte kiaklahpü mükhiakhi junü alüthsüte mükhiakhki ching lah tüsho künthe thsüsokhi ching kamchoh, juhote arüpe kuhi ching puh-rhimo kamchoh yungsho rhangtung amüyung aphuaphu rhimokhitte lapah kiaklahkhi nü akuk ngüte mülomüthsüa tsühpü kuk lah.

THIYUJIPO:

1. Khimphu : Ha aküp lupahle hingthsüte lachoh.
2. Phangphuk : kiakpahle pangkhümpü thürichoh.
3. Zhanakpungto : Hingkiakpe kukrukpo mung.
4. Jakrok : Amütsan ngükihkhî akhiahpe.

A. Akiokhiju Alojang:

1. Tümüpürü limro chingnü jipürüponü hing ngüchole?
2. Küte nü trükshih khim püpürü trükkhiaknü püthsükhi mütsanchole?
3. Tümüthsükhi Nagarü kiaklahkhi ju tunglim pungpah akiakkhite jichole?
4. Tümüthsükhi khahnü kiakkhi ju atünamo hihlale?
5. Nagarü kiaklahkhi zhaknakpungto mung jihang?
6. Tümükhianü kiaklapekhim müphahshakpü thsüte hingkihchole?
7. Tükimju tümü ching yihnüchole?
8. Zhanakju tümü ching ahorichole?
9. Hingkiak choki tsangkim ju tümüale?

B. Thiuarihkhinü Müchinang:

a. Hingliu.	a. Hing alala tüntünte rünkihkhî.
b. Tsangkim	b. Hing atüküng hingkihkhî tükiak.
c. Khülüh	c. Aphope hing shihkihkhî.
d. Pungto	d. Hingrünna zokhi.
e. Zhanak	e. Pungto, khülüh tüsho zhanak tükiak zahkhi.
f. Khümüku	f. Hingphu tükiak lahkihjihpe.
g. Tükim	g. Hingpete anak mürhekihkhî.
h. Hingputung	h. Akiak choki hing yukpah alühshihte ahoripe.

C. Rhimothsüpe:

1. Isa yu chingnü hingkiaklahkhi zaknakpungto mungpo yimkhitang?
2. Akiakkhi khimmihpo nüphünite ngükhi thrütkhitang.
3. Athsüpe (Rukkhüh pinrüpo)khim kiaklahpü nyimung khülang mukhungang. Thsanyurü junü akherüpoki khunung ayannü puhthsüthsü rhimoshihang. Amütsan, kiaklahpe pekiuhpo yimmükhungpü, pekiuh amijak müjupü, aliperü kukrukpo yimmükhungpü, kiaklahpe khiahpü, Hingkiakkhi huhpü, kiaklahpü thsungkhiak zhaknakpungto huhpü.
4. Nüsa rukkhüh pinrü hote hingkiakpü mükhungchoki thsükhi tüsho ju chingnü nü rhimokhi thrütang. (150 yuji)

D. Nyihpe khah ching yo akiakkkhikhim kheshak ching lute arüpah kheshakmüyamrüki thaa huhang.

- Hojukhim/khiukiu etc among.
- Shenü akiakkkhia?
- Ju tümü thsüpü yihnücho?
- Ju tünkhiak nünü tümü mürühla?

BEN MÜKHIAHMÜTU TSÜTSÜ

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAKIHPO

Akherüpo hote-

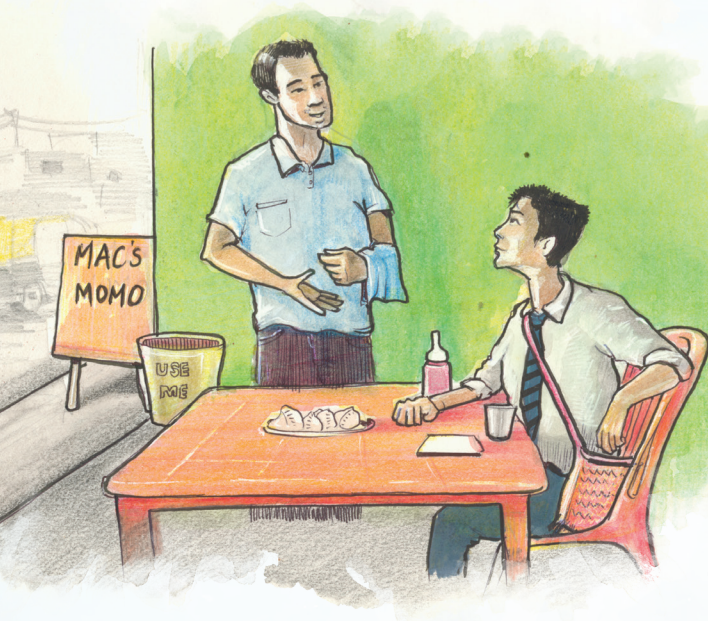
1. Khin chingkhite tsüte tüsho anyikhitte khekhukpü.
2. Athrütchi khepa tunglim atungto amükhihpü yimkhitkhukpü.
3. Khin ching lakhi nangte münü tüsho athrütü jihkhi yankhukpü.
4. Nangrü müyamrü tüsho thsangyurükhiaakhin ching lakhi atsanachihkhukpü.
5. Thate tüsho athrütchi chito ching shuha ahorite tüsho thiyu asopo ju mükheakhukpü.
6. Khin ayannü akiokhi tüsho alokhiju münü tüsho athrütchi ching alokhukpü.
7. Khin ching lakhi amütsanju anyikhihang.
8. Anyikhitpah thsajuhlope ching shihcham lukhukpü.

Ben asürüpükhite mükunte lakhia jumonü apenü yapsu apan akheyam yüpüashu cho asürüangte yehmüsukhi lakhia. Bennü akheyam mungju müsone. Anyihpuhnü akheyam tüsho akhepü mükünsahte la. Api ahikhküki zangrünü arhimope tüsho rükajamkhi ching mütsükhi thsungkhiaak akukmüngüte lakhiah. Kihnyishe anyikhüh mungkhiam choki tsosho jurüpo nyimung khülang nangte ashorupah. Anyihpuhnü hüm khiukiu akhute rhü hopa jipkhitezo tüsho jushu apinü künhopa tsoapah.

Anyihpuh kuhi tsükhinü müramkhityi. Api müyamrü ju ramkhitto tüsho ahokhi nyimung ching pepuhrünü akuthsüpuh shorushihto. Anyihpuhnü lümcho akuhi ju khiakü khiungte khite tsütak lah. Kim mungkhiam

mahnyepü hocho tüsho sükhüh zokhiampü kampah. Ju atükiak kimju thürükhiak phüngü ah tüsho anyihpuhnü limro yimpah rhü künhote la cho. Akuhi tsüte shenü müngükhityite tsokhuk cho. Anyihpuhnü akhute “MAC’S MOMO JOINT” yüpa apinü künkhi momo tsühpa tüshe ju tunglim thiyam yüpü kim mükhiungyi choki anyingkhi nyimung ju küte thsüpa te lümchoh.

MAC’S MOMO ching khülangpuhnü lang yima kiptu cho. Ju kim ching püpürüpo she mülakhinü rhimopuhnü Benkhiaak asokachihpü kunte kam. Anyihpuhnü “Nü küte akheyam ching müyü? Nü tsokhite arükhiahte? “Am” Bennü mükünsahte alo, alüm ching jua hapuhju somünakpo she müyangte yungsho rhimo

pahshihpü khiangkhih.”

Ben ju müyinsah küte
rhimopuhnü hakhiongte
mükhiah choki tüşo
shihmüyirü yunü thakhiju
anyihpuh thsangyurü
khiaknü atsüpe. “I ju NPSC
rükyim thsungkhiak atünato
cho, jumonü ha alala kheto,”

te rhimopuhnü alo? Bennü
Athülihpenü alo, “Talenü ha ching
tümüthsü cho? Jushu anyiakhiakhiju
khakhih kim amülung ching arükhi
lakhia. “Isa alala pepuhrüpo lapa
rungte akheshihkhi yung. I high
school khiung choki pepuhrü
sheto. Jute lalashe mükhekhamkhi
khiungte I mükhiamütu lupü tün ha
yihkhapyam ching rhimo runga
jihkukte arüchoh. Inü azhing ching
NPSC rükyim arüpu thsungkhiak
kheto lachoh. Ha mahnye kipü thsüte
yukpü thsüchoh. Kihkampü rükyim
thrütchi ching mülü to tüşe akiokhi
ching mükukte thsüto.

püpüşe mülakhi nangte I sükpü
tokshihchohle? Jupuhnü mütoklote,
“Akheyam ching müyünikhi
tümükhüh amütsan khürü late? “Ha
kim ching Ben ju khite puk akhiuhnite
kam, anyihpuhnü lümto ha ching
rhimopuh tümü mümükhiahrü I kaku
khepü ching tümü atsanachihpü
müla, telimpa apinü tha, “Am”
I kihin yi yukhian rükachamkhi
chingnü tsokhi cho tüşo ju ching
nünü tümü mükheapü? Müyingsahte
rhimopuhnü alo “Kio-a ke” Bennü
nahte anyihpuh langkhite mükhiakhkhi
ruk thsüa huh. Anyihpuhnü tha,
“He, tümüki “Quit India movement”
tüchole? Rhimopuhnü alokhi ching
tümü athalopü makhiuhlote kam.
Shihmüyirü yu khiaknü khite tsüte, “8
müzhi 1942 kam ching MK Gandhi
hote ‘Quit India” movement luto. Ha
ju India ching British yakzan mülate

Bennü momo hea pahkhi mülimkhih
anyihpuh tünkhiaknü ayam tsükhi,
pepuhrü khiak rükthsükhi, sho asühte
jihkhi tüşo akhepung chingnü
tsote lakhi hote akiangkiang
thiyamlim müshihyih khelokhi tüşo
thsangyurünü thanakkhi ching
mülate pahkhi alala lümkhithote
pin. Khiakü-a apinü rhimopuh khiak
asühtekhiah. Shihmüyirü yunü thate

lakhi amülung ching arü, “Hüm mikhup khiakhi nü langa alala mükhiakhamchoh.” Rhimopuhnü thakhi sopa lümkhithlocho. “ cho nüyo momoju hea pah cho, atsühpü tankihang.” Jushu nua tunglimpiang mo thsüpfung nyinyi ching yüzaha pahto.

Ben nü momoju tsüha luto tüsho amülung rozhakte thiyamlim wü. Akuhi tsüte thiyam ching ape mülate lakhiah, tükhüla tümü thsükhithiyam nahnah arü cholete akiopü lakhiah. Anyihpuh yapkiu khiak pinto tüsho kütükhü langkhianga lute lakhiah tüsho pepuhrünü api thsungkhiak atsü thsakhamjihpü mürangkhi küte arünü thsümüniam cho. I zangrünü kiolo cho. “I kütak thsüte püpürü khiaknü I rhangtung ju kuhi larü ahte

mükhiakhüla, Inü hatükhü khianga mülute alapah.

Ashito yapsu mükikte apenü müyihmüsu choki asürüpah lakhiah. Apikhimmihi yukpa, yimtsühto tüsho akheyamlim wüto. Api müyinsahto tümü lümkhithpa nahte asürükhiahi, Akheyam ching rhülim, apina api tsote lakhi limro mükhih. Jumütri apinü akhepfung ching tümü huh chonü ju ching lang mülung jihpü kam. Arünü akhekhi ching anyikhitte arü. Api mayukhilote arücho. Nyimung apan MAC’S MOMO tsükhiahi akütah thsüte lümkhithlote hoshih cho. “I atsütsü mükhiamütu ju chingnü tankihto.”

THIYUJIPO:

1. Rükajamkhi : Thsangyurü nü khin ching lakhi kuktüshe mükuknü kio-a khiakhi.
2. Kim mungkhiamkhi : Anyikhüh kheakhin zopah mungkhiamkhi kim.
3. Rükymkhi : Khin chingnü yimpah akukngüto müngü thajithe lachoh.
4. Müshihyih : Thiyamlimnü amo jihpa khelokhi

SUSUTHSÜPÜ

A. Akiokhi ju alojang:

1. Ben lalim yukhian atankih yo thanakang?
2. Ben Küte akheyam chingnü tsote lakhia?
3. Ben ju rhimopuhnü kiokhi ching küte sühtokkhea?
4. Küte Bennü rhimopuh khiak yukhian yu rükachamkhiale?
5. Küte rhimopuh nü rhangtong yukhian Ben khiak thakhiale?
6. Küte rhimopuh rhangtong hote Benkhiak tünjikheale?

7. Tümü thsükhi Bennü atsütsü mükhamütu ju Mac's Momo ching tankihto te thakheale?
8. Nünü ha yukhian ching tümü anyikhittole?

B. Ben yakliyakko yukhian atankihlim tüsho yukhian akhiamlim akea kheang:

Ben atankihlim	Ben akhiamlim
1.	1.
2.	2.
3.	3.

C. Shenü ha tüsho shepüki thakhia:

1. " Akheyam ching müwünyepü thsüte tümükhü amütsan late?"

2. " Tale tüsho nü ha ching tümüthsüchole?"

3. " Isa alala pepuhrünü akhekhi ching rungpu thsüte müngücho."

4. "I atsütsü mükhamütu ha ching tankihto."

D. Shihmüyirü shihtanglimyu, ' Hüm mikhup khiakhi nü alala mümükhih choh' amütsan ju nünü khülangkhü mümükhih cho yungsho khürüa akhiakhinü yungsho angükhi nü mürüte lachoh.

Khiaküa isa yu chingnü shihtanglimyu mahnye yimkhitang tüsho jurü amütsan thanakang.

E. Thsajuhlope: Atruachihpah rhimope.

Thsajuhlope- Ha amütsan tümükhüh rük thsüloa huhkhi khürü-ah. Haju jihalakhi ju khesak ching thsüloang:

Ben ju chipi jukhochoki ayo thsangyurünü tholoto. Arüpo nyihpe nyihpenü tümü thsüpe/thapeanü hoju lümpah thsajuhloang. Nüke khülang jua Ben thsüpah tüsho khülang junü thsangyurü thsüpah.

F. Ben le amüyampuh. Amüyampuh junü Ben ju akhepung chingnü mütsoshihpü tholochoh. Anye ju tümü thaachihpanü lümpah hoju thsajuhloang.

G. Muthriachihte nyihpenü tümüpürü thiyupüm asopo mükhiahtonü hojurü ju blackboard ching thrütkipah achangnü khe-ang.

KHUPASOTUNG TSÜYIHKHI

(Zeliangrū poto jipüyukhian)

ANYIKHITPÜ MÜKKHIAKHI:

Akherüpo hote-

1. Khin ching tsüte anyikhitte khe khukpü.
2. Hüm ching phüang tüsho atungto mükheapü lakhiju yimkhihang.
3. Nangrümüyamrū tüsho thsangyurū khiak yumük atsang achihang.
4. Khin ching jihkhi nangte susuthsüpü thrütjihpa lakhinangte akhiuhte thrütang.
5. Nihpe nü thüyuchih chimkhi nangte azopü.
6. Püpürü rungte lapüyakli thsakhampü.
7. Khin ching thiyujipo tüsho potoyupo aso anyikhkitang tüsho nyimung akhiuk apan asokachihte lakhi ching ahoriang.

Nyimung khülang Zeliang Nagarü kiulung chingnü limshu wüte lakhiah. Anyihpuh azhingkhi nü mütüm ching yappü thsüte kam. Mürungju atrepe lakhia. Arü mihtsürünü atannü api müzünte lakhiah. Anyihpuh ki küyimki menu mükhamtopa nü

tütso tükhi thapa lakhia. Arüponü api ki thakhiju müktokpale tsühjulang thünyinglim khianangte thakhia. Junangte kiochihkhi ching mihtsürünü khah chungchoki tsüh yungsho nokshangnü yurijhkhi hote shete lakhia.

Anyihpuh ju pinkhiampung yimte lakhia, apinü me amürak atrepe thsüte kiochihpü shoruto. Sangtongpo alalanü kiochihkhi ju mükhea lah. Apinü me ju sheshihto túshe apishe anyikhüh yurito. Thünyinglim ju müraklote kam, apiju khite trecho túshe mütsokhipü thsüte kam. Anyihpuhnü sangtungpo ki alamtoshihpü thsungkhiak kiote tsah túshe, shenüshe me trekhinü alamtopü ju mükün. Khupasotong junü küte müthsüte tsakhi mihtsürü ngü. Jupuh arungpü lümkhithsü. Sangtongnü tha, “Inü alamtojihpa túshe küyimki meponü yimte arükhiungpanü taphap yungsho shak tütshü.” Jupuhnü “Makshe, khupasotong. “ Inü anipa nünü tümü thapanü,” te aloto.

Sühkhüh lapale meponü thsüpuh shepü junü arüporü khülang sheshihkhea yimte arü. Meponü sangpo khiakju mihtsürü küching lanü kiocho túshe sangponü ramte jükjih cho. Akhiam ching khupasotong kilim arü túshe murung ching athrününgtsün tsakhki ngünahte kio. Sangtungjunü trecho túshe amülung ato thsüto túshe “ Inü mümükhiah” te

alojih. Meponü jupuh mihtsürü yurikhi thüyih rhang münyimkhi kinmüchih. Khupasotong lümlung lakhi akhahpo chungkhit túshe münokjihte tha “ Nüsa alala khumchote”? Arünü thürumto túshe ju athrününgtsünpuh athrupa tsoto.

Thsüpuh ju achike akhiukte khupasotong tsütakkhi yim. Anyihpuhnü khupasotong kilim arhangtong khumkhitkhi thsungkhiakkhite asühto. Jumonü apinü thiyu chihchim luto kihinynü rünpale “ Inü khupasotong tükhi ju küyimkishe mükiushak shih.” Ju ashetopü api yüpü lakhi kiulung ching wülongto túshe khupasotong ju müshorulote thsüto túshe apinü thakhi ju küyimki she mümihte lakhiah.

Jumonü kihinyni sheto thsüthsüshe ZeliangNagarü mihtsürüthüluphülong ching zhipte lalashe küyimkishe khupasotong ju mükiushakte zochoh.

Amütsan: “Khülangki thiyuchihchim thsüto ju müthsümünyim peah.”

THIYUJIPO:

1. Me : Mürung ching me amürak ato shorukhi.
2. Kiochih : Mihtsürünü mepo khia kiochihkhi.
3. Lümlunglakhi : Khupasotong lümlung lakhi khahnü mepo khiukhi.

SUSUTHSÜPÜ

A. Akiokhi ju alojang:

1. Arü mihtsürüponü athrününgthsünpuh khiak tümü thate müzün khia?
2. Shepü mihtsürü ki murung ching alamtopü thsungkhiak kiokhea?
3. Shepünü mütüm ching mihtsürü alamtojihkhia? Tüsho tümü thapa alamtojihkhea?
4. Shepünü mütüm ching mihtsürü yimkhea? Tüsho tümü thsükhia?
5. Tümü thsükhinü yukhian ching mihtsürü ju chike akikhea?
6. Tümü thsükhizeliangrünü khinyi khiungte khupasotong mükiushakchole?
7. Tümü mijak yungsho lümkhitpü kamcho, küyimki akhulim thrütjihpa lakhi yukhian khepanü?
8. Nü rhangtong ching hate atrepe tünji nahle? Nümüyampuh yungsho porüpoki khian-a huhang.

B. Amülakhi ching mi shihang:

1. Mürung ju _____ lakhia.
2. Anyihpuh ju _____ thato, küyimki _____ hote mükamtopa nü.
3. Anyihpuhnü mi amürak shoruto shepü khiak apinü _____ kiochihto.
4. Miponü kinmüchihto arünü thüyih _____ münyimto _____ mihtsürü khiak nü.
5. Mihtsürü ju _____ akhiuh, _____ nü apikhiak tsütakkhinü.

C. Alungki lakhi thiyu mokhihpah arihshihang:

1. Mihtsürünü sangtung khiak kiote tsakhhi ju.
 - a. Tsühyungpe.
 - b. Alamtoshihpü
 - c. Atre arangpe
2. Meponü jükrito tüsho athru jikhi ju.
 - a. Mürung ching sangtongpo ki
 - b. Athrünintsünki
 - c. Arü zangzangki
3. Zeliangrünü mükiushakpü thiyuchihchamkhi ju.
 - a. Khupasotong.
 - b. Mürung ching sangtongpo
 - c. Sangtong akhahpo.

D. Yumük jihkhi junü yukhian kamshihang:

1. Khülangki kiulungthsürü pokkhüp mihtsürüpo jukhite sühtoksüh hangte lakhiah.
2. Anyihpuhnü amükheashihpü huhpü lüma lu.
3. Limro phülong ching anyihpuhnü long ato zojih.
4. Akhupuhnü ju limro ching yüpü shewühpo pepa arüto.
5. Mahnyepünü moshi lolungpe thopah arüto.
6. Mahsampünü pemütrükhiahnü jok hopü arüto.
7. Kiulungthsüpuhnü ju mihtsürü alala jito.
8. Anyihpuhnü mihtsürüpoki lungtoju lah-a pahpü thato.
9. Lung chingju sunapung zah lah.
10. Kiulungthsüpuhnü thato, "Nüsa alalanü lungju lahkuksho, Suna ju nüsayo akampah".
11. Ju nyimung nü rünpah anyihpuh mihtsührüponü sühtuk sühhanpü chingnü tukloto.

E. Nü ju azürü thsahhorümhorü thsükhülaa nünü khüpasotung ju tümü limnü ashakpü lakhia? Ju tünkhiak kheshakrüpoki thaachiha huhang.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"